

СУЧАСНІ ТЕНДЕНЦІЇ РЕФОРМУВАННЯ ВИЩОЇ ЮРИДИЧНОЇ ОСВІТИ В УКРАЇНІ (КОНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВИЙ АСПЕКТ)

Тернавська Вікторія Миколаївна,

кандидат юридичних наук, доцент,
провідний науковий співробітник відділу дослідження проблем
взаємодії держави і громадянського суспільства
Київського регіонального центру
Національної академії правових наук України

Нині реформа вищої юридичної освіти спрямована на підготовку правників відповідно до професійних стандартів правничої діяльності, що передбачає модернізацію змісту юридичної освіти з урахуванням сучасних вимог ринку праці та завдань професійної діяльності правників у різних сферах економіки. Проблематика підготовки корпусу висококваліфікованих юридичних кадрів актуалізує питання якості вищої юридичної освіти. Стаття присвячена дослідженню сучасних тенденцій реформи вищої юридичної освіти в Україні крізь призму компетентнісного підходу. Вивчаються також сучасні підходи до практико-орієнтовного навчання в правничих школах за кордоном.

Робиться висновок, що конституційно-правова політика України у питанні реформування вищої юридичної освіти цілком виправдано формує тенденцію посилення практичних аспектів сучасних компетентностей майбутнього фахівця-юриста з метою його конкурентоздатності на ринку праці та забезпечення всіх секторів економіки і державного управління висококваліфікованими юристами. Разом із тим модернізація змісту навчально-методологічного комплексу не повинна відбуватися за рахунок максимального зменшення обсягу загальнотеоретичних знань у системі вищої юридичної освіти. Стверджується, що в Україні має залишитися академічно-прикладна модель юридичної освіти, фундаментальність якої повинна забезпечуватися шляхом інтеграції базових фахових і вузькоспеціалізованих знань майбутніх спеціалістів, оскільки це сприятиме підвищенню якості їхньої професійної підготовки. Такий підхід дозволить забезпечити якісну підготовку висококваліфікованих кадрів у сфері юридичної діяльності, що мають сформовану систему професійних правових знань, високий рівень правосвідомості та професійної правової культури для належного здійснення державного управління, судочинства та державної служби, а також захисту прав і свобод людини, забезпечення правового супроводу діяльності суб'єктів господарювання.

Ключові слова: конституційно-правова політика, юридична освіта, реформування, компетентнісний підхід, практико-орієнтовне навчання.

Ternavska Viktoriia. Contemporary tendencies of the reforming the higher legal education in Ukraine (constitutional and legal aspect)

Today, the reform of higher legal education is aimed at training lawyers in accordance with professional standards of legal activity that anticipates modernization of the content of legal education taking into account up-to-date labor market requirements and tasks of the professional activity of lawyers in the various sectors of economics. The problems of training the corps of highly qualified legal personnel actualize the issue of the quality of higher legal education. The article is devoted to the researching the contemporary tendencies of the reform of higher legal education in Ukraine through the prism of the competency-based approach. Modern approaches to practically-oriented education in law schools abroad are also studied.

It is concluded that Ukraine's constitutional and legal policy in the matter of reforming higher legal education justifiably forms a tendency of strengthening the practical aspects of modern

competencies of a future lawyer in order to be competitive in the labor market and providing all sectors of economics and public administration with highly qualified lawyers. At the same time, the modernization of content of the educational and methodological complex should not occur due to the maximum reduction of the extent of general theoretical knowledge in the system of higher legal education. It is affirmed that an academically-applied model of legal education should be remained in Ukraine, the fundamentality of which should be ensured by integration of the basic professional and highly specialized knowledge of future specialists, as this will improve the quality of their professional training. This approach will ensure quality training of highly qualified personnel in the field of legal activity, who have a well-formed system of professional legal knowledge, a high level of legal awareness and professional legal culture for the proper implementation of public administration, legal proceedings and public service, as well as the protection of human rights and freedoms, ensuring legal support of activities of business entities.

Key words: *constitutional and legal policy, legal education, reforming, competency-based approach, practically-oriented learning.*

Динаміка державотворчих процесів, що відбуваються нині у парадигмі сталого розвитку, та їхня якість опосередковані не лише наявністю необхідних матеріально-технічних ресурсів, але і потребують людського капіталу, особливо фахівців у сфері права. Річ у тім, що успішна результативність демократичних реформ та розвиток ринкових відносин безпосередньо зумовлені кваліфікованим юридичним супроводом. Підготовка юристів, що мають сформовану систему професійних правових знань, високий рівень правосвідомості та професійної правової культури, є пріоритетним питанням конституційно-правової політики будь-якої сучасної держави. Проблематика підготовки корпусу висококваліфікованих юридичних кадрів актуалізує питання якості вищої юридичної освіти.

Сучасна реформа вищої юридичної освіти в Україні має на меті забезпечення якості юридичної освіти через компетентнісний підхід. Поняття компетентності визначається конституційним законодавством як динамічна комбінація знань, умінь, навичок, способів мислення, поглядів, цінностей, інших особистих якостей, що визначає здатність особи успішно соціалізуватися, провадити професійну та/або подальшу навчальну діяльність [1]. Юридична освіта має на меті формування компетентностей, необхідних для розуміння природи і функцій права, змісту теоретичних засад (доктрин), принципів і основних юридичних інститутів, застосування права, а також меж юридичного регулювання різних суспільних відносин [2].

Особливість юриспруденції як сфери професійної діяльності полягає в тому, що

теоретичні знання та практичні навички в ній взаємопов'язані і тісно переплітаються. Однак результати різних аналітичних досліджень показують, що головними проблемами випускників юридичних вузів України є нерозуміння професійних цінностей; невміння застосовувати на практиці набуті теоретичні знання; брак практичних умінь і навичок [3; 4]. Правознавці переконані, що основними чинниками, які негативно впливають на формування ключових компетентностей правника та ускладнюють його адаптацію до практичної роботи, є відірваність сучасної правничої освіти від реальних потреб суспільної практики та диспропорція між теоретичною і практичною базами на користь першої [5, с. 47; 6, с. 116]. Разом із тим слід зауважити, що криза вищої юридичної освіти також має місце у західних правничих школах. Зокрема, у зарубіжній юридичній літературі жваво обговорюється питання, як саме має викладатися право: як академічна дисципліна, як професія чи як вузькоспеціалізоване ремесло [7], формуючи в основному практичні навички та випускаючи юристів-ремесників, більше схожих на помічника юриста [8, с. 122]. Так, у США вища юридична освіта характеризується вузькою спеціалізацією та практичною спрямованістю навчання, натомість у Великобританії юридична освіта вважається різновидом гуманітарної освіти, тому право розглядають як теоретичну дисципліну [9, с. 403, 404]. Доктор К. Яак Роосаар впевнений, що право має залишатися професією: «Болонський процес, здається, штовхає юридичну освіту у напрям викладання права як ремесла,

що потенційно підриває викладання права як професію і як академічну дисципліну» [8, с. 122]. Провідні українські фахівці у сфері права також вважають, що модернізація юридичної освіти на основі компетентнісного підходу, посилення практичного складника в підготовці юристів не повинні вести до відмови від фундаментальності вищої юридичної освіти, яка належить до кращих традицій вітчизняної юридичної школи [10, с. 50–51].

Нині в Україні функціонує академічно-прикладна модель юридичної освіти, що поєднує фундаментальні засади вищої юридичної освіти та практичні аспекти юридичної діяльності. Питання приведення змісту юридичної освіти у відповідність до сучасних вимог юридичної практики вперше було порушено в «Програмі розвитку юридичної освіти на період до 2005 року», затвердженої Постановою Кабінету Міністрів України від 10 квітня 2001 р. № 344 [11]. Програмою передбачалося запровадження нових спеціалізацій відповідно до потреб соціальної практики, розроблення стандартів для освітньо-кваліфікаційних рівнів, визначення необхідного обсягу підготовки юристів для різних сфер юридичної практики, удосконалення механізму практичної підготовки студентів-юристів. Однак поступове реформування системи вищої юридичної освіти веде до формування суто «цивілістичної» моделі сучасного юриста. Так, у процесі вивчення цивільного, господарського та інших приватних галузей права не приділяється належної уваги загальнотеоретичним категоріям, применшується значення норм Конституції України. Своєю чергою пріоритет приватноправових цінностей спричиняє, як показує практика, деформацію правової свідомості студентів-юристів, які, вирішуючи ситуативні завдання на практичних заняттях чи то під час практики у суді, посилаються на норми відповідних кодексів і законів, забуваючи при цьому про Основний Закон держави та загальні принципи права [12, с. 234, 238]. Висловлюємо свою солідарність з позицією С. Погрібного, який категорично зауважує, що намагання надати якомога ширші знання законодавчого матеріалу без опанування теорії права є хибними, оскільки «такі знання примарні й тимча-

сові» [13, с. 146]. Так, відсутність належного світоглядно-методологічного осмислення принципів права у подальшому негативно позначається на юридичній, зокрема, як слушно зауважує М. Козюбра, судовій практиці, оскільки правозастосовувачі надають перевагу конкретно сформульованим нормам законів чи інших нормативних актів навіть у тих випадках, коли такі норми не узгоджуються із принципами права [14, с. 143].

Не применшуючи у жодному разі значення практичних навичок у системі фахових компетентностей юристів, більше того, підтримуючи тенденцію збільшення практичних годин у навчальному процесі, вважаємо за необхідне порушити питання щодо формування нової моделі юриста з більш широким, державницьким світоглядом, що сприятиме зміцненню не лише законності та правопорядку, але й української державності загалом. Сучасний юрист повинен розуміти, що, незважаючи на свою спеціалізацію, він як правозахисник має своїм конституційним обов'язком захист Конституції України як акта вищої юридичної сили, прав і основних свобод людини і громадянина.

У процесі формування фахових компетентностей студента-юриста має бути належним чином враховано значення основ теорії держави і права, філософії права, порівняльного правознавства, які не лише допомагають розвивати студенту загальну ерудованість, але і сприяють поглибленню знань у конкретних галузях права. На нашу думку, слід відродити значення конституційного права, яке в умовах правової глобалізації є фундаментом, на основі якого відбувається впровадження у національні законодавства міжнародно-правових стандартів. Навіть в юридичних школах США, незважаючи на практико-орієнтовне навчання, пріоритетним напрямом також є конституційне право – його окремі спеціалізовані навчальні курси. Так, Гарвардська юридична школа запропонувала у 2018–2019 навчальному році програму «Клініка демократії і верховенства права», що передбачає 12 стипендій на рік. Студенти останнього курсу працюють спільно з некомерційною організацією «Проект захисту демократії», заснованою Білим домом і адвокатами Міністерства

юстиції для потенційних учених, які мають бажання практикувати в цій галузі права [15, с. 178–179].

Крім того, за кордоном також не всі західні правознавці схвально сприймають практико-орієнтовний підхід до юридичної освіти, спрямований виключно на комерційну вигоду, оскільки вважають, що такий підхід може серйозно підірвати потенціал студентів та призвести до того, що вони не будуть відчувати значення питань, які вони покликані вирішувати в юридичній практиці. Так, Дж. Зеріллі переконаний, що ретельно продуманий навчальний план не буде ні ігнорувати огляд видатних філософських підходів в історії політичних і правових вчень, ні ізолювати студентів від врахування ефекту інших предметів, що здійснюють свій вплив на право. «Зазвичай міждисциплінарний характер закону вимагає від його застосовувачів наявності принаймні розуміння позаюридичних учень у таких сферах, як філософія, логіка, історія та економіка» [16, с. 121–134]. Деякі викладачі юридичної школи Ланкашира переконані в актуальності відновлення академічного характеру юридичної освіти, яка має ґрунтуватися на міцних теоретичних основах [7, с. 16].

Глобалізаційні процеси у сфері економіки і політики спонукають до формування нових спеціалізацій правника та розробки відповідних компетентностей на рівні освітніх програм, що дозволить повноцінно забезпечити академічну й професійну мобільність фахівців. При цьому розробка навчально-методичних матеріалів повинна здійснюватися, як слушно зазначає В. Тацій, таким чином, щоб вони містили міжнародний компонент, тобто були спрямовані на інтеграцію вищої юридичної освіти в європейський і світовий освітній простір [17, с. 6–7]. Про важливість достатнього розуміння міжнародних аспектів в юридичній освіті стверджується, зокрема, у резолюції Європейської асоціації юридичних факультетів (ELFA), прийнятій у 2019 р. [18, с. 52–53]. Швейцарський дослідник А.Р. Зіглер задається питанням, чи достатньо беруться до уваги міжнародні аспекти в юридичній освіті і чи гарантують університети під час навчання необхідні знання і навички у відповідності

до вимог індивіда, роботодавців та поточних викликів для суспільства загалом, оскільки загальні наслідки глобалізації та інтеграції також відображаються у правовій реальності, а тому відповідні знання особливо потрібні сьогодні в роботі більшості юристів. Відповідно, знання того, як вирішувати ці аспекти, мають фундаментальне значення для цілеспрямованої і якісної підготовки умотивованих та висококваліфікованих юристів [18, с. 49–50].

У зарубіжній юридичній освіті все більшого значення набуває порівняльне правознавство, за допомогою якого досліджуються правові інститути і правозастосовна практика зарубіжних держав та запозичуються найбільш ефективні елементи правової системи інших держав, що сприяє подоланню прогалін у законодавстві та удосконаленню механізму правового регулювання суспільних відносин. У Швейцарії, наприклад, порівняльне правознавство також традиційно відіграє важливу роль у визначенні наднаціонального контексту і можливих конфліктів між державними правовими системами. Більшість занять ґрунтуються або на більш теоретичному підході (порівняльне правознавство, особливо з посиланнями на приватне право), або безпосередньо орієнтовані на конкретну галузь права (особливо порівняльне конституційне право на додаток до порівняльного приватного права). Все частіше відбувається повернення до тематичного навчання, що поєднує міжнародні, європейські та порівняльні аспекти, як, наприклад, спеціалізований курс «Захист основних прав», що часто мало місце на зорі інституціональних досліджень у цій сфері [18, с. 57–58]. У резолюції Німецького товариства з міжнародного права 2016 р. зазначається, зокрема, про необхідність забезпечення того, щоб основні елементи міжнародного права, міжнародного приватного права та порівняльного права стали невід'ємною частиною базової юридичної підготовки [18, с. 53].

Наріжним каменем у сучасній системі юридичної освіти і в Україні, і за кордоном вважається питання формування у студентів практичних навичок юридичного письма та ораторських здібностей, що у сукупності з теоретичною базою є безпосередньо «робочими інструментами» прав-

ника. У вітчизняній юридичній літературі термін «юридичне письмо» трактується як сукупність правил, прийомів, способів створення і систематизації юридичних документів [19, с. 4]. Р. Майданик справедливо нарікає, що в Україні здобувачів юридичної освіти не навчають юридичної техніки підготовки й написання письмових робіт, яка відповідає сучасним вимогам щодо належної практичної складової частини юридичної освіти [20, с. 113]. На Заході в юридичних школах також широко педалюється питання про те, що юрист-початківці відчувають труднощі з навичками написання юридичних документів, а тому юридичним школам рекомендується для успішної підготовки юристів запровадити в програмах першого року навчання юридичне письмо та такі предмети, пов'язані з письмом, як юридична риторика, критичне та аналітичне мислення, юридичне дослідження [21, с. 568, 570; 22, с. 155, 156]. У зарубіжній юридичній літературі також висловлюється зауваження, що в навчальних програмах не приділяється належної уваги щодо розвитку таких навичок студентів юридичних шкіл, як формування та підвищення дослідницької кваліфікації [15, с. 170]. Українські правознавці також наголошують на актуальності такої проблеми в українській системі вищої юридичної освіти. Так, О. Кот, який є прихильником практико-орієнтованого підходу в питанні реформи вищої юридичної освіти, наголошує, що «запровадження елементів наукових досліджень в юридичній професії є вкрай важливим, оскільки формування у студентів-юристів навичок наукового аналізу важливих правових явищ та правових процесів сприяє підвищенню (зміцненню) рівня професійних компетентностей, пов'язаних із здатністю до аналітичного, логічного, критичного мислення» [23, с. 134].

Загалом, студент-юрист має усвідомлювати, що юридична компетентність нині не зводиться лише до знання нормативно-правових актів та навичок їх застосування, оскільки сучасні інформаційні технології дають можливість кожній освіченій

людині бути обізнаною з положеннями чинного законодавства. Тому підтримуємо позицію В. Опришка, який наголошує на необхідності створення такої системи підготовки юридичних кадрів, де має бути високий рівень і теоретичної, і прикладної підготовки спеціалістів у різних галузях права, виходячи з потреб різних сфер і галузей суспільного життя у сучасному світі [24, с. 6].

Таким чином, нині реформа вищої юридичної освіти спрямована на підготовку правників відповідно до професійних стандартів правничої діяльності, що передбачає модернізацію змісту юридичної освіти з урахуванням сучасних вимог ринку праці та завдань професійної діяльності правників у різних сферах економіки. Конституційно-правова політика України у питанні реформування вищої юридичної освіти цілком виправдано формує тенденцію посилення практичних аспектів сучасних компетентностей майбутнього фахівця-юриста з метою його конкурентоздатності на ринку праці та забезпечення всіх секторів економіки і державного управління висококваліфікованими юристами. Разом із тим модернізація змісту навчально-методологічного комплексу не повинна відбуватися за рахунок максимального зменшення обсягу загальнотеоретичних знань у системі вищої юридичної освіти. В Україні має залишатися академічно-прикладна модель юридичної освіти, фундаментальність якої повинна забезпечуватися шляхом інтеграції базових фахових і вузькоспеціалізованих знань майбутніх спеціалістів, що тільки підвищить якість їхньої професійної підготовки. Такий підхід дозволить забезпечити якісну підготовку висококваліфікованих кадрів у сфері юридичної діяльності, що мають сформовану систему професійних правових знань, високий рівень правосвідомості та професійної правової культури для належного здійснення державного управління, судочинства та державної служби, а також захисту прав і свобод людини, забезпечення правового супроводу діяльності суб'єктів господарювання.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Про освіту : Закон України від 05.09.2017 р. № 2145-VIII. *Відомості Верховної Ради України*. 2017. № 38–39. Ст. 380.

2. Концепція розвитку юридичної освіти : проект. URL: <https://mon.gov.ua/ua/osvita/visha-osvita/koncepciya-vdoskonalennya-pravnichoyi-yuridichnoyi-osviti-dlya-fahovoyi-pidgotovki-pravnika> (дата звернення: 17.03.2022).

3. Аналітичний звіт за результатами проекту «Залучення громадськості до формування рамки кваліфікацій правничої професії шляхом проведення аналізу обсягу знань, переліку навичок і вмінь, якими має володіти випускник юридичного вищого навчального закладу, щоб відповідати вимогам сучасного ринку праці» / Козьяков С.Ю., Лилик С.В., Лилик І.В., Пирогова Д.І., Красновський О.В. Київ : ВГО «Українська Асоціація Маркетингу», 2015. 131 с. URL: https://newjustice.org.ua/wp-content/uploads/2018/05/zvit_sait-1.pdf (дата звернення: 17.03.2022).

4. Звіт за результатами аналітичного дослідження «Знання та навички випускників юридичних факультетів та закладів вищої освіти через призму відповідності потребам ринку праці». Дослідження проведене експертною групою з правової освіти Директорату з прав людини, доступу до правосуддя та правової обізнаності Міністерства юстиції України / Шемелинець І., Якубович М., Осінська О. 38 с. URL: https://uba.ua/documents/ZVIT_Jurosvita.pdf (дата звернення: 17.03.2022).

5. Пацюрківський П., Гаврилюк Р. Ціннісні виклики українській юридичній (правничій) освіті. *Право України*. 2017. № 10. С. 38–55.

6. Кот О.О., Міловська Н.В., Єфіменко Л.В. Методологічні засади реформування юридичної освіти в Україні: наукова парадигма та сучасний контекст. *Вісник Національної академії правових наук України*. 2021. № 2. С. 114–122.

7. Bogusia Puchalska. Legal education: Professional, academic or vocational? *European Journal of Legal Education*. 2004. Volume 1. Issue 2. P. 15–34. URL: <https://www.tandfonline.com/doi/pdf/10.1080/16841360408522927> (дата звернення: 12.03.2022).

8. K. Jaak Roosaare. Practical aspects of teaching law in newly independent Central Europe (experiences in Estonia and Lithuania). *European Journal of Legal Education*. 2007. Volume 4. Issue 2. P. 121–134. URL: <https://www.tandfonline.com/doi/abs/10.1080/16841360802338712?journalCode=rejl20> (дата звернення: 11.03.2022).

9. Проскурняк О. Проблеми реформування змісту сучасної зарубіжної юридичної освіти (на прикладі США, Великобританії і ФРН). *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. Серія «Юридичні науки». 2016. № 845. С. 402–406.

10. Тацій В.Я., Комаров В.В. Проблеми забезпечення якості вищої юридичної освіти. *Реформування юридичної освіти: виклики часу* : збірник статей до ювілею доктора юридичних наук, професора Наталії Семенівни Кузнецової / Відп. ред. О.В. Кохановська, О.О. Кот. Київ : ПрАТ «Юридична практика», 2019. С. 41–62.

11. Програма розвитку юридичної освіти на період до 2005 року : Постанова Кабінету Міністрів України від 10.04.2001 р. № 344. *Офіційний вісник України*. 2001. № 15.

12. Тернавська В. М. Державознавчі дисципліни у системі юридичної освіти: проблеми викладання. Удосконалення викладання галузевих юридичних дисциплін : науково-практичний посібник / Н.С. Кузнецова, М.М. Хоменко, А.Б. Гриняк та інші. Одеса : Видавничий дім «Гельветика», 2021. С. 230–247.

13. Погрібний С.О. Юридична освіта в Україні: проблеми і перспективи. *Реформування юридичної освіти: виклики часу* : збірник статей до ювілею доктора юридичних наук, професора Наталії Семенівни Кузнецової / Відп. ред. О.В. Кохановська, О.О. Кот. Київ : ПрАТ «Юридична практика», 2019. С. 141–151.

14. Козюбра М. Принципи права: методологічні підходи до розуміння природи та класифікації в умовах сучасних глобалізаційних трансформацій. *Право України*. 2017. № 11. С. 142–164.

15. Zia Akhtar. Legal Education in the US, Case Study method of training and public interest litigation. *European Journal of Legal Education*. 2021. Volume 2. Issue 1. P. 161–189. URL: <https://ejle.eu/index.php/EJLE/article/view/21> (дата звернення: 09.02.2022).

16. John Zerilli. Reflections on Legal Education and Philosophy: the Critical Role of Theory in Practice. *European Journal of Legal Education*. 2006. Volume 3. Issue 2. P. 121–134. URL:

https://www.researchgate.net/publication/233461710_Reflections_on_Legal_Education_and_Philosophy_The_Critical_Role_of_Theory_in_Practice (дата звернення: 05.02.2022).

17. Тацій В. Проблеми вищої юридичної освіти в Україні: нові виклики сучасних реалій. *Право України*. 2009. № 1. С. 4–8.

18. Andreas R. Ziegler. How global should legal education be? Recommendations based on the compulsory teaching in international aspects taught at Swiss law schools. *European Journal of Legal Education*. 2020. Volume 1. Issue 1. P. 49–82. URL: <https://ejle.eu/index.php/EJLE/article/view/8> (дата звернення: 12.01.2022).

19. Правове письмо : навчальний посібник / В.А. Ватрас, Д.А. Монастирський, В.Г. Рогожа та ін. ; за ред. Р.О. Стефанчука. Київ : Алерта ; ЦУЛ, 2011. 148 с.

20. Майданик Р.А. Концепція реформування університетської юридичної освіти в Україні. *Реформування юридичної освіти: виклики часу* : збірник статей до ювілею доктора юридичних наук, професора Наталії Семенівни Кузнецової / Відп. ред. О.В. Кохановська, О.О. Кот. Київ : ПрАТ «Юридична практика», 2019. С. 111–126.

21. Kirsten M. Winek. Writing Like a Lawyer: How Law Student Involvement Affects Self-Reported Gains in Writing Skills in Law School. *Journal of Legal Education*. 2020. Volume 69. Issue 2. P. 568–598. URL: <https://jle.aals.org/home/vol69/iss2/17/> (дата звернення: 15.01.2022).

22. Mary Catherine Lucey. Creating Legal Writing Opportunities in the Digital Era. *European Journal of Legal Education*. 2020. Volume 1. Issue 1. P. 155–167. URL: <https://www.stuartmaclennan.co.uk/ojs/index.php/EJLE/article/view/9> (дата звернення: 15.01.2022).

23. Кот О.О. Вища юридична освіта в Україні: практичні проблеми та шляхи їх подолання. *Реформування юридичної освіти: виклики часу* : збірник статей до ювілею доктора юридичних наук, професора Наталії Семенівни Кузнецової / Відп. ред. О.В. Кохановська, О.О. Кот. Київ : ПрАТ «Юридична практика», 2019. С. 127–140.

24. Опришко В.Ф. Особливості підготовки юристів у непрофільних вищих навчальних закладах України: сучасний стан і шляхи подальшого розвитку. *Правове регулювання економіки*. 2013. № 13. С. 6–27.